

Ганна ДИДИК-МЕУШ

*доктор філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
професор кафедри філології
Українського католицького університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>
e-mail: hannadydyk@ukr.net*

ЯК ЗБЕРІГАЛИ МОВНУ Й ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ: RATIO TA EMOTIO В ЛИСТУВАННІ МОВОЗНАВЦІВ-ЧЛЕНІВ НТШ ЗА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ¹

Схарактеризовано значення історичної лексикографії для збереження національної ідентичності, зокрема роль української історичної лексикографії ХХ ст. Зазначено, що українські мовознавці працювали в умовах тотального тиску радянської репресивної системи. Це продемонстровано на прикладі діяльності найбільшого мовознавця-лексикографа першої половини ХХ ст. – проф. Є. Тимченка, дійсного члена НТШ, редактора «Історичного словника українського языка», а також видатного граматиста, автора низки унікальних праць про систему відмінків української мови. Встановлено, що проф. Є. Тимченко був репресований, відбув заслання і до Києва повернувся за кілька років до смерті.

Констатовано, що справу Є. Тимченка продовжив проф. О. Горбач, дійсний член НТШ, який зміг уникнути безпосереднього терору радянської системи і тривалий час працював у Німеччині. Зауважено, що власним коштом він перевидав чимало унікальних українських граматик, що вийшли до 1930 р., а також цінні лексикографічні праці, зокрема в останній чверті ХХ ст. до українських мовознавців зусиллями О. Горбача повернувся «Історичний словник українського языка» за ред. Є. Тимченка, виданий у 1930–1932 рр. за життя професора, але згодом заборонений, а текст із наступними літерами – знищений.

Взаємозв'язок між поколіннями українських мовознавців ХХ ст. розкрито на основі листування О. Горбача з широким колом учених-гуманітаріїв поза межами України, переважно дійсних членів НТШ, і багатьма вченими, які жили в підрадянській Україні та, попри тотальну систему правління, розвивали українську науку і зберігали традиції та пам'ять про своїх попередників.

Ключові слова: текст, словник, історична лексикографія, листування, Наукове товариство ім. Шевченка, Євген Тимченко, Олекса Горбач, радянський режим.

¹ Стаття підготовлена в межах проєкту «Досліджуйте в Україні» Центру Мєрошевського/ Centrum Mieroszewskiego.

Словникарство в Україні є однією з форм збереження української національної ідентичності, що безпосередньо виявляється в мовній пам'яті українців. Історичний словник якнайкраще зберігає її, «утривалює», певною мірою інтерпретує і водночас «пробуджує національну свідомість широких кругів громадянства, що живуть під впливом чужих великодержавницьких ідей» (Огієнко, 1933, с. 321), «межує з практичною мовною політикою, а вчений виступає водночас безпосередньо як громадянин» (Шерех, 1954, с. 13).

Історичний словник – «найконечніший словник» для кожного народу (Кузеля, 1962) – це копітка робота кількох поколінь лексикографів, які готують джерельну базу, втілюють ідеї щодо його концепції, розробляють засади і принципи, адже розуміють: від моменту появи такого словника «звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізноманітніші лінгвістичні питання, що до того “висіли в повітрі”, не оперті на джерельному історичному матеріалі» (Огієнко, 1933, с. 321).

Українські мовознавці кінця XIX–XX ст., відомі діячі Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), брали активну участь у становленні новітньої історичної лексикографії, у реалізації фундаментальних лексиконів. Одні дослідники безпосередньо працювали над історичним словником, були, так би мовити, всередині «творчого процесу» (Євген Тимченко, Дмитро Гринчишин, Уляна Єдлінська, Левко Полюга та ін.). Інші ж долучалися до роботи в різний спосіб: Павло Житецький заклав основи картотеки словника; Іван Огієнко знаходив кошти задля підтримки проєкту на етапі розписування пам'яток; Агатангел Кримський, один із фундаторів Всеукраїнської академії наук (ВУАН), курував процесом роботи над словником; Юрій Шевельов говорив про потреби розвитку українського історичного мовознавства перед широкою світовою аудиторією; Василь Німчук готував до друку різножанрові пам'ятки української мови, що від другої половини XX ст. слугували унікальною джерельною базою для укладання історичних словників; Олекса Горбач власним коштом видавав українські писемні пам'ятки в репринтному форматі й переправляв в Україну раритети, заборонені радянським режимом (Дидик-Меуш, 2023а, с. 149–150).

Про введення до широкого наукового кола доробку мовознавців-членів НТШ, репресованих радянським режимом, ішлося віддавна (Юрій Шевельов, Олекса Горбач, Микола Железняк та ін.), проте і сьогодні це питання залишається актуальним.

Відтак мета статті – детальніше розглянути деякі моменти наукової діяльності двох найяскравіших постатей українських мовознавців XX ст. – Євгена Тимченка й Олекси Горбача, дійсних членів НТШ, які «були чесними в науці» та розуміли, що треба «вміти прислухатися до вимог і дисципліни фактів» (Шерех, 1954, с. 33), а не йти за наперед встановленими орієнтирами, які диктувала тодішня радянська тоталітарна система.

З історії української історичної лексикографії першої половини XX ст. Євген Тимченко і його сучасники. Перший помітний поступ українського мовознавства відбувся у XIX ст., і його пов'язують із Павлом Житецьким, Олександром Потебнею та Костем Михальчуком – «блискучим троєзір'ям», за висловом Юрія Шевельова (Шерех, 1954, с. 5). Наступне піднесення мовознавства в Україні пережило у 20-х роках XX ст. і досягло значних здобутків завдяки ідеям Всеволода Ганцова, Євгена Тимченка, Олени Курило, Петра Бузука, Олекси Синявського, Івана Зілінського, Ва-

силя Сімовича. «Вагу цих мовознавців оцінив, між іншим, і советський режим: усі ці мовознавці, що були у сфері засягу режиму, були знишені, докладено всіх зусиль, щоб знищити їхні твори, замовчати відкрите ними», – зі сумною іронією написав Ю. Шевельов (Шерех, 1954, с. 5).

Із-поміж визначних мовознавців першої половини ХХ ст., що трудилися на полі історичної лексикографії в «добу відродження», саме проф. Є. Тимченкові справедливо належить першість і заслужена шана. Його називають «основоположником української наукової історичної лексикографії» (Німчук, 1996, с. 26), «з покликання лексикографом» (Булаховський, 1948, с. 127), «визначним українським мовознавцем і може найтиповішим представником “народницької” течії в українській лінгвістиці» (Шерех, 1954, с. 39). Особі Є. Тимченка присвячено чимало розвідок та наукових студій (Єдлінська, 1996; Чепіга, 1996; Свашенко, 1996 та ін.), зокрема й «Історичному словнику українського языка», який був «твором життя Тимченка» (ЕУ), його дітищем, його *opus magnum*².

«Історичний словник українського языка» за ред. Є. Тимченка вийшов друком у травні 1930 р. – це був перший том у двох зшитках: I (А–Ж) і II (Глу–Жя). Як виявилось невдовзі після виходу тому, усе сказане вище мало символічне значення: і короткотривалий період відродження власне українського мовознавства, і вихід тільки першого тому, і, врешті, примусове припинення роботи над історичним словником та репресії найвідоміших мовознавців, дійсних членів НТШ. Отож історія створення «Історичного словника українського языка», відображає ситуацію в українському мовознавстві і загалом у тогочасній українській науці (Дидик-Меуш, 2023b).

У час неабиякого піднесення на мовознавчій ниві акад. А. Кримський так характеризував ситуацію у ВУАН: «Видано чимало розвідок з історії української мови (назвемо праці Томсена, Кримського, Тимченка, Ганцова, Курило, Синявського, Бузука, Дем'янчука та ін.). Але де аж кипить філологічна продукція на Вкраїні і сиплються праці наче з чарівного рога Амальтеї, дак це в царині української граматики і словників» (Кримський, 1928, с. 265). У «Звідомленні Першого (Історично-Філологічного) Відділу» за 1923 р. ідеться про дуже «втішні та багатообіцяючі» лексикографічні проєкти: «За перше півріччя роботи Відділ організував постійні комісії, яких було спершу шість: 1) Словника Живої Української Мови, 2) Історичного Словника Української Мови, 3) Історично-Географічного Словника Української Землі, 4) Археографічна, 5) Видавання пам'яток Новітнього Українського Письменства та 6) Правописна – Термінологічна» (Звідомлення, 1924, с. 294).

Щодо Комісії для уложення історичного словника українського языка, то її робота розпочалася 1919 р. На січневому засіданні Є. Тимченко так визначив нагальність історичного словника: «Потреба на словник нашого старого языка вже віддавна відчувається, бо лексичний скарб нашої мови, найбільше в минулому, ще мало вяснений; так само й чужоземні впливи щодо їхньої сили й ваги як у сучасній людській мові, так і в старій письмєнній, подають низку спірних питань; їх за браком виведеного на яв і систематизованого матеріялу годі як слід розв'язати; так само дороги чужих впливів і епохи їхнього настання часто нам не зовсім ясні» (Тимченко,

² Про ідеї розвитку української словникової справи йшлося також у листах молодого Євгена Тимченка до Пантелеймона Куліша (Захаркін, 1998, с. 94–107).

1923, с. 115). На момент написання цієї записки, як читаємо далі, склалися більш ніж сприятливі умови для праці укладачів та редактора, тому були великі плани створити якісний словник, унікальний і фундаментальний: «Комісія не обмежена в своїм існуванні певним часом, через те має змогу як найповніше використати всі джерела, що можуть причинитися до історії нашої лексики, не минуючи навіть глосів, які ми подибуємо в творах арабських, грецьких і ин. авторів, і не в'яжучись жадними мовними та літературними теоріями що до мови й письменства на території сучасної України» (Тимченко, 1923, с. 115).

Іван Огієнко точно відтворив етапи роботи Євгена Тимченка як керівника лексикографічної групи та редактора словника, адже сам безпосередньо допомагав молодому вченому і фінансував проєкт³: 1) *початки картотеки і короткий історичний словник*: «змолоду зібрав він [Євген Тимченко – Г. Д.-М.] був коло 60 тисяч слів, вибраних із 34 українських джерел» і «склав був малого історичного словника нашої мови й післав його на Костомарівську премію» (1905); 2) 1919 р. – *формування картотеки*: Євген Тимченко тимчасово був професором Кам'янець-Подільського університету; саме тоді ректор університету Іван Огієнко «роздобув потрібні на це великі кошти і доручив проф. Є. Тимченкові цілу цю справу» (за 1919 р. виписано понад 30 тис. карток із цитатами з пам'яток); 3) 1920 р. – *повернення до Києва*: Кам'янець-Подільський університет «подарував увесь виготовлений матеріал Українській Академії Наук, тому й передав його проф. Є. Тимченкові, який повертався до Києва»; «ця Кам'янецька доба була реальним початком складання Історичного Словника української мови вже на нових засадах» (Огієнко, 1933, с. 321–322).

У наведеній періодизації І. Огієнка відсутня інформація про ще один важливий момент, який стосується початкового етапу укладання будь-якого словника, – призначення його редактора, безпосереднього організатора й натхненника роботи всієї групи укладачів і технічних працівників. Така інформація відсутня в рецензії І. Огієнка, бо він не був безпосереднім учасником обрання Є. Тимченка на цю відповідальну посаду. Детально про це йдеться в «Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук» за 1919 р. Там розміщено унікальний документ – «Оцінка наукових праць проф. Є. Тимченка» авторства акад. А. Кримського. Уважно його вивчивши, можна почерпнути не тільки інформацію про конкретну особу – Є. Тимченка як лексикографа, наведені нижче факти та міркування дають змогу виокремити основні вимоги до укладача й особливо до редактора історичного словника української мови (Дидик-Меуш, 2023с).

Подам (ідучи за акад. А. Кримським) попередні досягнення молодого Є. Тимченка, необхідні для того, щоб очолити роботу над укладанням історичного словника: 1) «у проф. Тимченка є довгий ряд попередніх, підготовчих студій та пильної праці в тих сумежних філологічних паростях, які дають йому спромогу взятися за історично-лексикологічну роботу з повною свідомістю, з суворим науковим методом, з великою ерудицією та з чималим уже надбаним досвідом», адже він «є автор такої української граматики, де працювате вивчення фонетичних та морфологічних

³ Встановивши послідовність підготовчих етапів, хочу наголосити на тому, що від початку роботи і до виходу першого тому історичного словника то була праця не однієї людини, а колективу вчених із постійною допомогою багатьох знаних діячів науки й культури, які не входили до робочої групи комісії і навіть не працювали в системі Академії наук.

особливостей живої української мови щасливо сполучується з тямущим користуванням, порівнюючою філологією, її законами»; 2) «проф. Тимченко був одним з авторів (другий був покійний Михальчук) дуже совісно складеної програми для збирання особливостей української діалектології», адже він, «студіюючи стародавні українські пам'ятки, джерела для історії української мови, повинен легко розбиратися в пістрявім матеріалі, писанім по всяких глухих закутках нашої давньої території, і не спинятися безпомічно в нетрях усяких архаїзмів та рідких слів, які по наших стародавніх документах та рукописах нераз аж кишать»; 3) «проф. Тимченко і науково й практично гаразд знає польську, то це так само є великий плюс і необхідна умова для складання староукраїнського словника»; 4) «в проф. Тимченка є вже готовий надрукований словник російсько-український, і що навіть для історичного словника вже в нього є призбірані великі матеріали, зачерпнуті із староданих джерел, то ми маємо признати, що історично-філологічний відділ Української Академії Наук повинен нікому іншому, тільки проф. Тимченкові, доручити головний провід у тій академічній постійній комісії, яка має своєю метою скласти науковий історичний словник української мови» (Кримський, 1919).

Аргументи А. Кримського актуальні й сьогодні для тих, хто працює в історичній лексикографії. Коротко й узагальнено їх можна подати так: 1) знання законів мови та порівняльного мовознавства, добра фахова підготовка; 2) діалектологія, історична діалектологія⁴; 3) володіння мовами, які відігравали значну роль у розвитку української мови того періоду, словник якого укладається; 4) наявність попереднього лексикографічного досвіду; 5) збирання матеріалу до історичного словника, зацікавлення цією проблематикою ще задовго до безпосередньої роботи над його укладанням і редагуванням.

Коли побачив світ перший том історичного словника, проф. І. Огієнко не шкодував слів для похвали: «мрія трьох поколінь українських мовознавців», «найвищий трибунал», «найавторитетніше джерело» (Огієнко, 1933), «величезної ваги видання» (Огієнко, 1930). Задля об'єктивності зазначу, що реакція професора І. Огієнка на появу першого тому була неоднозначною. Ті фрагменти тексту, які дослідники переважно оминають, варто процитувати, бо проблеми, порушені в повній версії тексту І. Огієнка, і сьогодні, на жаль, не вирішені в українській історичній лексикографії.

Річ у тім, що було кілька публікацій рецензії І. Огієнка на історичний словник. Переважно цитують публікацію з «Рідної мови» за 1933 р. (Огієнко, 1933). Вона, однак, друга за часом виходу. Повний її текст з'явився в газеті «Діло» 1930 р. (Огієнко, 1930). Узявши до уваги цей факт, варто уважно простудіювати публікацію в «Ділі»

⁴ Професор Микола Грунський у рецензії «Завдання наукових підручників історії української мови (З приводу нових підручників проф. П. Бузика та проф. Є. Тимченка)» точно визначив значення діалектології для історика мови: «Коли мова, як щось суцільне, є фікція, коли кожна мова складається з окремих говірок, то натурально, що перш за все треба вивчати діалектологію. Сама історія української мови є історія її говірок, її діалектів. І ось простежити історію української мови дуже важко тому, що в найдавніших пам'ятках ми бачимо особливості цієї мови тільки випадково, як помилки проти традиційного шаблону. Але що більше ми вивчаємо цю діалектологію, то певніші ми будемо в своїх думках щодо найстаріших пам'яток. ... Щоб науково працювати над найдавнішими пам'ятками, щоб розбиратися в тих питаннях, які викликають ці пам'ятки, треба перш за все добре засвоїти собі дані сучасної діалектології, треба уміти застосовувати ці дані до давніх пам'яток» (Грунський, 1927).

і зіставити зі скороченою версією в «Рідній школі». Це дасть змогу зрозуміти позицію І. Огієнка, який щиро вболівав за вихід історичного словника української мови і переживав певною мірою велике розчарування та спротив стосовно нереалізованих концептуальних засад «Історичного словника українського языка».

Справді, у рецензії І. Огієнко висловив захоплення першим томом довгоочікуваного словника: «Отже, нарешті, й українське мовознавство дочекалося свого великого свята!» (Огієнко, 1930). Саме цей вираз часто цитований і навіть хрестоматійний. Але звернімо увагу на дещо ширший контекст – той фрагмент рецензії, який не подано в часописі «Рідна мова», а тільки в «Ділі». У ньому автор пояснює, як різні користувачі сприйматимуть інформацію у словнику і чим це небезпечно для власне української справи (дет. див.: Дидик-Меуш, 2023а, с. 149–160).

Зрештою, завершивши емоційний виклад аргументів, І. Огієнко називає головного винуватця такої кричущої несправедливості – ВУАН – і головну провину перекладає на неї. Власне, цитована тут публікація в «Ділі» і є Відкритим листом до ВУАН. Іван Огієнко написав цей текст одразу після виходу першого зшитка першого тому «Історичного словника українського языка», а таких зшитків було заплановано 10–15. Тому він сподівався, що після першого ВУАН ще зможе виправити ситуацію із джерельною базою такого унікального словника, а також із його назвою (чому словник «українського языка», а не «української мови»?).

Цього, однак, не сталося. Після виходу двох зшитків словника (1930–1932) особливого розмаху набрав розгром української культури в підрадянській Україні: колектив припинив працю над словником, черговий випуск був знищений у друкарні (ЕУ, с. 3208), укладачів – розігнано, а в 1939 р. головного редактора проф. Є. Тимченка, після репресій і переслідувань, – заслано до Красноярського краю. Коли в 1943 р. 77-річний учений повернувся до Києва із заслання і в 1944 р. навіть був поновлений на роботі у ВУАН, про справу свого життя – історичний словник – він мав був забути назавжди – «Історичний словник українського языка» був репресований, як і його головний редактор⁵.

Вагомим додатком до цієї історії може слугувати оприлюднений для широкого загалу важливий документ – заява проф. Є. Тимченка до Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, що надійшла із с. Дзержинськ Красноярського краю (1940): «Уклінно прошу Вас, дати розпорядження про розшук і повернення мені моїх наукових праць. Не допускаю думки, щоби в нашій соціалістичній державі, ще не надру-

⁵ Зшитки видання, готові до друку, знищили. Проте Картотеку словника за ред. Є. Тимченка (у наукових колах її називають Картотекою Тимченка), яка дивом уціліла, у Києві зберігати не хотіли і передали згодом до Львова. Сьогодні вона зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Її формують 300 тис. карток із цитатами-ілюстраціями, вміщеними у 118 скриньках основного й у 8 скриньках додаткового матеріалу. Картотека Тимченка – неоціненне надбання української філологічної науки і навіть тепер, у першій чверті XXI ст., становить частину української культурної спадщини. Добре відома в мовознавчих колах, вона слугує надійним помічником сучасним дослідникам українського та славістичного мовознавства. Особливу роль вона відіграє під час укладання Словника української мови XVI–XVII ст., бо дає змогу колективі укладачів із відділу української мови виконувати своє завдання більш ґрунтовно: уточнювати семантику лексем, звіряти цитати, пам'ятки тощо. Картотека Тимченка охоплює і XVIII ст., тому вчені мають змогу краще простежити кількісну та якісну динаміку вживання того чи того слова та виразу, а їхні висновки і спостереження стають більш надійними.

ковані наукові праці, які не містять нічого політичного, і особисті документи людини, котра не вчинила жодного державного злочину і не перебувала під слідством, були по-варварському знищені – факт в історії людської думки ще нечуваний і не допустимий навіть щодо людей, які справді завинили перед своєю державою»⁶ (Бажан, 2016).

Актуальними і, на жаль, нереалізованими до сьогодні залишаються слова дійсного члена НТШ У. Єдлінської про те, що все ще немає детальної розвідки про долю архіву Є. Тимченка, з чого можна було би сказати про відомого вченого як про об'єкт нагляду слідчих органів, з ініціативи яких, припускає дослідниця, «ще у 1926 році його понизили на службі», і продовжує: «Хто знає, чи однією з причин цього не було саме членство в НТШ, зв'язки з вченими Західної України» (Єдлінська, 1996, с. 25).

Українські лексикографи ретельно вивчають та публікують спадщину кінця XIX – першої половини XX ст., дійсних членів НТШ: «Наслідки праці цих мовознавців не викорчовані і не можуть бути викорчовані ... з двох причин: бо їхня праця спиралася не на фантазії й суб'єктивні забаганки, а на факти й тенденції розвитку живої народної та інтелігентської мови; і також – бо вони самі мали наукову лінгвістичну кваліфікацію, лінгвістичну обдарованість і почуття відповідальності за роблене» (Шерех, 1954, с. 44). У такий спосіб, працюючи над модерними проєктами, сучасні українські словникарі забезпечують нерозривність поколінь, тяглість однієї важливої справи – укладання словників.

З історії українського мовознавства другої половини XX ст. Олекса Горбач і його сучасники. Продовжити історію життя ідей та книжок проф. Є. Тимченка допоможе листування послідовників ученого, зокрема видатного українського мовознавця О. Горбача, який активно працював на філологічній ниві в Німеччині і, будучи за межами СРСР, зміг реалізувати багато планів, пов'язаних із репресованими за радянського режиму українськими авторами та їхніми науковими працями (Горбач, 1998). Особистий архів родини Горбачів (Олекси Горбача і його дружини Анни-Галі, відомої літературознавиці, перекладачки та громадсько-культурної діячки) зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (Горбачі)⁷. Ще за життя А.-Г. Горбач вийшла частина епістолярію О. Горбача у великому томі «Життя – не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946–1996)» (Горбач, Єдлінська, Чікало, 2003); інша частина неопублікованих листів, що становить неабиякий інтерес для вирішення мовних та позамовних питань розвитку українського мовознавства радянської доби, ще чекає свого дослідника⁸.

Листування О. Горбача (ОГЛ) яскраво засвідчує те, як він, вихований на традиціях класичного українського мовознавства, дбав про повернення в наукові кола

⁶ Переклад із російської авторки.

⁷ До Бібліотеки матеріали із приватного архіву Горбачів надходили від А.-Г. Горбач із м. Берfurта у 2000 р. і 2004 р. Найбільшу його частину вже після її смерті, у 2014 р., передало німецько-українське товариство «Райн-Неккар» із м. Гайдельберґ (Сус, 2015, с. 551–552).

⁸ У зв'язку з розпадом СРСР і розбудовою незалежної держави в Україні стався справжній видавничий вибух щодо оприлюднення вільних думок з «епістолярних шухляд», наприклад: у 1992 р. опубліковано «Листи з Соловків» Миколи Зерова, Валеріана Підмогильного, Миколи Куліша й інших репресованих мистців «розстріляного відродження»; у 1986 р. – «Двісті листів Бориса Антоненка-Давидовича» Дмитра Нитченка; у 1992 р. – «Листування з Євгеном Сверстюком» Юрія Луцького та багато ін.

Є. Тимченка – свого наставника, який зусиллями радянської влади був цілковито стертий із мовознавчої карти України.

Листи якнайточніше передають думки авторів, бо це специфічний вид словесної творчості, що має як естетичне, так і екзистенційне значення, свою стилістику та поліфункційність: від реалізації комунікативного завдання до самоцінних виявів людського духу; це свого роду документалістика; це «зафіксоване і нетлінне», «епістолярні скарби», «інтелектуальний продукт особливого роду», «своєрідний синтез *ratio* й *emotio*», «явище межове – на зіткненні різних аспектів і жанрів людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини» (Коцюбинська, 2009, с. 11–98). Листування, за Михайлиною Коцюбинською, забезпечує здійснення від «суто житейських приземлених комунікативних функцій – до самоцінних виявів духу» його автора або взаємин авторів (так виник термін «епістолярні взаємини»). Іншими словами, епістолярій мистця – замаскований «внутрішній діалог автора із власною совістю» (за Ю. Шевельовим), який понад усе важливий не лише для достовірної інформації про особисте життя діяча, а й поглиблює знання про епоху, міжособистісні та суспільні стосунки.

Коло питань, пов'язаних у листуванні О. Горбача з Є. Тимченком, можна означити так: 1) пошуки мікрофільмів граматик, зокрема граматики Є. Тимченка, для подальшої їх публікації; 2) перевидання «Історичного словника українського языка» (А–Ж) за ред. Є. Тимченка (Київ, 1932–1933); 3) технічні проблеми; 4) фінансові витрати.

Найперша згадка про Є. Тимченка виявлена в листі О. Горбача до Дмитра Штогрини (від 30.12.1983 р.), у якому автор подає свого роду короткий підсумок попередньої пошукової роботи: «Вельмишановний і Дорогий Пане Колего! ... у мене вже зібрані мікрофільми з дальших граматик: Панькевича, Волошина ..., Партицького, Тимченка (1917)» (ОГЛ, с. 499), що відповідає його великому планові – «маю амбіцію зібрати в згаданій серії ВВУ реєдиції найістотніших наших граматик до 1930 р., що не були перевидані ... Огієнка ж перевидують усе (вартісне і маловартісне!) в Вінніпегу, тож ним не зацікавлений» (ОГЛ, с. 568). Про це написано трьома роками пізніше в листі до Володимира Луціва (від 12.06.1986 р.).

У більш детальному листі до того ж В. Луціва (від 26.05.1986 р.) О. Горбач просить якнайшвидше допомогти з виданнями книжок для фотопередруку і надсилає адресатові список із 15 позицій вартісних, на думку вченого, «наших граматик до 1930 р.»: «ГраMATика» Пантелеймона Куліша (Санкт-Петербург, 1861), «Методична граMATика руської мови» Володимира Коцовського та Ілярія Огоновського (Львів, 1904), «Початкова граMATика української мови» Олени Курило (Варшава, 1922), «Коротка граMATика української мови» Володимира Мурського (Одеса, 1918), «Українська мова» Миколи Наконечного (Харків, 1929), «ГраMATика українського языка» Івана Нечуя-Левицького (Київ, 1913–1917), «Руска граMATика» Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера (Відень, 1893, 1914; Львів, 1928), «Українська граMATика» Євгена Тимченка (Київ, 1918), «Мала граMATика языка руського» Маркіяна Шашкевича (Відень, 1865), «Підвищений курс української мови» за ред. Леоніда Булаховського (Харків, 1929, 1930), «Нариси з української стилістики» Бориса Ткаченка (Київ, 1930), «Українська фраза» Миколи Сулими (Харків, 1930), «Українська стилістика і ритміка» Володимира Домбровського (Перемишль, 1922) (ОГЛ, с. 563). І далі: «Був би Вам вдячний тоді, якщо б Ви захотіли мені визичити, бо я б дав тут, у

університетській фотолабораторії у Франкфурті, зробити добрі мікрофільми (щойно з таких можна робити добрі фотокопії для фотопередруку)» (ОГЛ, с. 563).

У листі до Софії Янів (від 1.04.1985 р.) уперше згадано про план перевидання «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка в контексті широких видавничих амбіцій: «Дорога Пані Софіє! Почуваюся супроти Вас до важкого гріха: я досі не відповів на Вашого листа. ... сиджу над кількома видавничими проєктами (зі своїх серій в УВУ [Українському вільному університеті – Г. Д.-М.] – з граматик, і діалектології, та пам'яток мови, і такі зі своєї нім[ецької] серії, де хочу перевидати Тимченка, і передрук списку назв місцевостей УРСР з 1947 р. з проведеними переназваннями й попередніми назвами, і такого ж рос[ійського] списку переназвань на Криму з 1960 р., та з додатком тих укр[аїнських] місцевих назв, що лишилися в РСФСР, БССР, Польщі, ЧССР і Румунії» (ОГЛ, с. 532). Того ж року Олекса Горбач озвучив ідею перевидання і граматики, і словника за ред. Євгена Тимченка в листі до Миколи Мушинки (від 14.07.1985 р.): «Я вже, як Вам писав був, щось 5 років на пенсії (пішов передчасно через хворобу), то тепер узявся за різні власні речі. Хочу тепер поперевидавати укр[аїнські] грамматики раніші, “Іст[оричний] словник” Тимченка, “Іст[орію] укр[аїнської] мови” Бузука тощо» (ОГЛ, с. 545).

Здавалося б, листування О. Горбача із Ю. Шевельовим мало б так чи так порушувати питання «більш глобальні» щодо удоступнення вкрай важливих праць Є. Тимченка, які, як і їхній автор, були репресовані та заборонені в підрадянській Україні. Проте, як бачимо з листів двох великих українських мовознавців ХХ ст., у них ідеться винятково про технічні можливості та певні перешкоди щодо фотокопіювання у США раритетів (на той час саме це суттєво гальмувало справу). У листі (від 29.06.1985 р.) Ю. Шевельов клопочеться: «Дорогий Пане Докторе! ... Почну з того, що Вас найбільше цікавить – фотокопії з словника Тимченка. Я тепер витяг ті сторінки, що Вас цікавлять, і вони майже всі дефективні ... Я тепер беру сторінки з I тому і дам їх сфотографувати й перешлю Вам, а тоді Ви мені скажете, чи варт робити те саме зі сторінками 2 тома» (ОГЛ, с. 542).

Не минуло і місяця, як у наступному листі (від 4.07.1985 р.) Ю. Шевельов деталізував: «Дорогий Пане Докторе! Цим разом майже самі справи: а) Сторінки з Тимченка. Я маю фотостати, мікрофільма я позбувся, коли дістав ці. Думаю, що ці сторінки мають ті самі хиби, що й оригінал, з якого їх зроблено. Але Вам видніше, тож я вирішив зробити фотостати або мікрофільм. Фотостати коштували б несамоовито дорого – 4,75 дол. кожний плюс вісім відсотків податку. Тоді я став шукати мікрофільмувальника. Ті, що я знайшов, не хочуть робити фільм з порізаних сторінок. Ви, мабуть, знаєте, що Америка несамоовито стандартизована, і майже не можна знайти охочого робити щось поза стандартом. Тоді я вирішив, що простіше зробити інакше – вислати Вам ті сторінки, що Ви зазначили, з мого оригіналу. Що я й роблю. Так Ви самі побачите, чи варта овчинка вичинки» (ОГЛ, с. 543–544). Урешті О. Горбачеві доведеться де-інде робити фотокопії, адже Ю. Шевельов у листі (від 20.07.1985 р.) підсумовує безуспішність свого фотокопіювання: «Я так і думав, що мій Тимченко не надається. Але фотографія, поза пашпортовою, тут фактично вийшла з ужитку, бо кожний фотографував сам, і тому ціни скажені» (ОГЛ, с. 547).

Олексі Горбачеві довелося самому відфотокопіювати книжки, і в листі до Софії Янів (від 6.11.1985 р.) він дякує їй за надіслані матеріали, пишучи: «Дорога Пані

Софіє! ... Прислане Вами 1-ше видання сксерокопією завтра у Франкфурті й зразу Вам поверну. Якщо б однак Ш[евельо]в книжки не був повернув (бо ж відтоді вже минуло бодай 4 роки, як її потребував!), то дуже прошу, хай Б[ібліоте]ка НТШ ургєє в нього. Мені вже через того *фатального Тимченка* [виділення моє – Г. Д.-М.] не підходить: вийде-бо так, ніби я завзявся його “переслідувати” щодо звороту випозиченого з Сарселю. Він же мені в справі випозичення Тимченка для фотомікрофільму тут не відповів у довгенькому листі, а лиш обмежився до рефлексій, які-то скомпільовані речі окремі сторінки в ЗСА мікрофільмувати чи фотокопії робити. Словом, викрутився, як сіном з пивниці». І далі: «... коло нас – без змін: домордову козметичні виправлення на фотокопіях Словника Тимченка, бо за тиждень вони враз із передмовою (її мушу теж іще перецятати) мусять бути в Марбургу – згідно з домовленням із фотодрукарнею, а тоді, хіба, до місяця буде готова книжка. Треба “вивалити” з рідної кишені 16000 нм, тому змобілізував уже за океаном замовлювачів ніби-передплатників» (ОГЛ, с. 552–553). У листі до Ю. Шевельова (від 12.01.1986 р.) читаємо: «... друкуємо виключно на “самофінансувальній базі”: інвестуємо власні гроші, які нам після розпродажу повинні вернутися. Так виходить оце до 2-х тижнів і Тимченка “Іст[оричний] словник”, що його фінансує 17000 нм сам. Так вийшли і Червінська – Дикий, і Гординський» (ОГЛ, с. 555).

В епістолярній спадщині Олексі Горбача особливим є листування з Йосипом Дзендзелівським, професором Ужгородського університету. Воно цікаве не тільки тим, що в ньому теж ідеться про видавничі плани О. Горбача, зокрема щодо Є. Тимченка, а й дана точна характеристика ситуації в тодішній Україні, що переживала «горбачовську перебудову» і була за 2 роки до проголошення незалежності в 1991 р. У листі (від 27.12.1989 р.) Й. Дзендзелівський щиро захоплюється діяльністю О. Горбача в еміграції: «Вельмишановний Олексю! ... Я знав, що Ви наполегливо і плідно працюєте, багато друкуєте, але не уявляв собі, що Ви так багато зробили в різних ділянках україністики і славістики, зокрема у вивченні історії українського мовознавства, пам'яток, діалектології тощо. Великої пошани заслуговує й те, що Ви фотомеханічним способом перевидали таку силу старих українських граматик та інших раритетів ... Та й біографія Вашої молодості така, що тільки в романах можна зустріти» (ОГЛ, с. 651).

В Україні кінця 1980-х років ситуація в гуманітаристиці була не надто добра і рухалася в бік поступу дуже поволі. Тому Й. Дзендзелівський вважав за необхідне написати коротко про ситуацію у мовознавчих колах, що є наслідком багатолітніх репресивних заходів: «... в багатьох людей ... з часів кривавої сталінщини засів якийсь вічний переляк, який дуже важко витравити чи побороти» (ОГЛ, с. 652); «Ота тривала безглузда самоізоляція, оті самовихваляння і постійні безпардонні лайки ... – все це врешті-решт дало надто жалюгідні наслідки» (ОГЛ, с. 653).

Варто зауважити, що тоді не те, що самі «репресовані» мовознавчі праці, а й основні біографічні дані про їхніх авторів – визначних членів НТШ – не були відомі навіть професорам в Україні. До прикладу, Й. Дзендзелівський у листі (від 27.12.1989 р.) звертався з таким проханням до О. Горбача: «Проф. В. Сімович помер в 1943 р., а якого числа і місяця?»; або: «... попрошу Вас надіслати мені відомості про те, де і коли, на яких посадах працювали проф. Р. Смаль-Стоцький та проф. К. Кисілевський після від'їзду на еміграцію. Обидва вони, очевидно, вже покійні?

Подайте, будь ласка, докладні дати і місце смерті. Чи опублікували вони на еміграції якісь монографії чи інші важливі праці з української мови» (ОГЛ, с. 652).

У листі Й. Дзендзелівського, зацитованому вище, йшлося про важливе і довгоочікуване видання, що характеризувало б новий етап в історії власне українського мовознавства, а саме про енциклопедію «Українська мова». Ось що написав адресант: «“Енциклопедія української мови” (ЕУМ) запланована взагалі досить солідно, десь на 100 друкованих аркушів. Щодо персоналій, то передбачається взяти до уваги всіх (і своїх, і зарубіжних) авторів, які зробили хоч якийсь помітний внесок у вивчення української мови. ... я маю написати статті про 5 чи 6-тьох репресованих у 30–40-их роках. Відомості про них роздобувати досить важко. Але серед них розкриваються інколи дуже цікаві і колоритні фігури. Наприклад, Нестор Малеча, про нього я зібрав такий і стільки матеріалу, що можна було б написати якусь повість. Знайшов 92-річну дружину в Уральську, доньку. ... Словом, жах, що було, що пережила наша багатостраждальна україністика. Так хочеться вірити, що та ЕУМ може бути солідним довідником, і так би не хотілося ще і ще раз розчаровуватися» (ОГЛ, с. 651–652).

Професор Й. Дзендзелівський охоче погодився допомогти О. Горбачеві в його справі перевидання праць Є. Тимченка, зокрема про відмінки в українській мові, і виконав обіцяне. У листі (від 8.12.1990 р.) читаємо: «Дорогий Олексю! ... Ви плануєте перевидати синтаксис відмінків Є. Тимченка. У мене особисто є ці праці про всі відмінки, і я радо їх Вам позичу ... До речі, книга про генетив (це його дисертація), яка вийшла в РФВ⁹ теж Вам потрібна? У мене примірник цієї книги із автографом автора з бібліотеки О. Шахматова (дістав у спадщину від Б. О. Ларіна)» (ОГЛ, с. 739).

Збірка праць Є. Тимченка про відмінки в українській мові побачила світ аж 2020 р. до 150-річчя НТШ. Голова редколегії М. Железняк так зауважив у передмові до «Відмінки іменників української мови: студії Євгена Тимченка 1913–1928 років» – унікального перевидання *opus magnum* видатного українського мовознавця: «Про велике значення граматичних студій Є. Тимченка для українського мовознавства свідчить і той факт, що їх уже планували перевидати. Зокрема таке бажання було в О. Горбача. Про це дізнаємося з листів Й. Дзендзелівського ... Щоправда, віднайти інформацію про те, чи таки перевидав монографії Є. Тимченка, нам не вдалося. Із подальших листів до О. Горбача розуміємо, що Й. Дзендзелівський свою обіцянку виконав» і через М. Мушинку передав усі праці Є. Тимченка про відмінки (Железняк, Іщенко, 2022, с. VII–IX).

Так історія, що розпочалася наприкінці 1980-х років у листуванні проф. О. Горбача з найбільшими мовознавцями – дійсними членами НТШ, – тривала майже пів століття і завершилася аж у 2022 р. поверненням до широкого наукового обігу цінних видань Є. Тимченка, знаного історика мови, лексикографа, але також (чи й насамперед) найвизначнішого українського граматиста першої половини ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бажан, О. (2016, 12 листопада). Академік Євген Тимченко: «Прошу тільки про одне...». *Голос України*. <https://www.golos.com.ua/article/278972>

Булаховський, Л. А. (1948). Євген Костянтинович Тимченко [некролог]. *Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР*, 6.

⁹ РФВ – «Русский филологический вестник», мовознавчий і літературознавчий часопис, який тоді виходив у Варшаві (1879–1914, т. 1–72).

Горбач, О. (1998). *Шлях зі Сходу на Захід: спогади*. Львів.

ОГЛ: Горбач, А.-Г., Єдлінська, У., Чікало, М. (редкол.). (2003). *Життя – не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946–1996)*. Львів.

Горбачі: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів), ф. 294 (Горбачі).

Грунський, М. (1927). Завдання наукових підручників історії української мови (З приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. Є. Тимченка). В А. Кримський (гол. ред.), *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, 15. Київ, 260–270.

Дидик-Меуш, Г. (2023а). Словник XVI – першої половини XVII ст.: що передувало його появі за роки діяльності НТШ. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей*. Львів, 149–160.

Дидик-Меуш, Г. (2023b). Іван Огієнко і створення історичного словника української мови. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна: науковий збірник*, 20. Кам'янець-Подільський, 52–58.

Дидик-Меуш, Г. (2023с). Агатангел Кримський і створення історичного словника української мови. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*, 37, 64–80.

ЕУ: Тимченко Євген. (1980). В В. Кубійович (гол. ред.), *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* (Т. 9: Тимофєєв Валентин – Хмельницький Богдан). Париж; Нью-Йорк, 3208.

Єдлінська, У. (1996). Євген Тимченко – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3, 17–25.

Железняк, М. Г., Іщенко, О. І. (2022). Синтаксична спадщина Є. Тимченка. В М. І. Железняк (гол. редкол.), *Відмінки іменників української мови: студії Євгена Тимченка 1913–1928 років*. Київ.

Захаркін, С. (1998). Листування Пантелеймона Куліша з Євгеном Тимченком (1866–1948). *Київська старовина*, 4(322), 94–107.

Звідомлення: Кримський, А. (гол. ред.). (1924). Звідомлення Відділу за 1923 рік. *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, 4. Київ, 294.

Коцюбинська, М. (2009). Український епістолярій – доля і значення. *Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість*, 18–19.

Кримський, А. (1919). Оцінка наукових праць проф. Є. Тимченка. *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук*, 1. Київ, LCII–LCIII.

Кримський, А. (1928). Що зроблено на Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр.? *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, 16. Київ, 265.

Кузеля, З. (1962). Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва. *Записки товариства імені Шевченка* (Т. 169: Збірник на пошану Зенона Кузеля). Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 217–235.

Німчук, В. (1996). Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3, 26–40.

Огієнко, І. (1930). Історичний словник української мови (Слово до Української Академії Наук у Києві). *Діло*, 211, 3; 213, 4. <https://libraria.ua/issues/192/22252>

Огієнко, І. (1933). Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка. *Рідна мова*, 10, 321–322.

Свашенко, А. (1996). Значення «Історичного словника українського язика» для дослідження етимології українських та білоруських антропонімів. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3, 115–122.

Сус, І. (2015). Наукова, літературна та громадська діяльність Анни-Галі Горбач (за матеріалами листування з особистого архіву Горбачів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, 7, 551–561.

Тимченко, Є. (1917). *Українська граматика*. 2-ге вид. Київ: Друкарня Університету св. Володимира Акц. Т-ва друк. і видавн. діла Н. Т. Корчак-Новицького.

Тимченко, Є. (1918). *Українська граматика (для III і IV класи шкіл середніх)*. Київ: Друкарня Т-ва «Криниця».

Тимченко, Є. (1923). Записка директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови. *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук* (Кн. 2–3: (1920–1922)). Київ.

Чепіга, І. (1996). Твори Іоанікія Галятівського як джерело «Історичного словника українського язика». *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3, 41–46.

Шерех, Ю. (1954). *Всеволод Ганцов. Олена Курило*. Вінніпег.

REFERENCES

Bazhan, O. (2016, Lystopad 12). Akademik Yevhen Tymchenko: «Proshu tilky pro odne...». *Holos Ukrainy*. <https://www.golos.com.ua/article/278972> (in Ukrainian).

Bulakhovskyi, L. A. (1948). Yevhen Kostiantynovych Tymchenko [nekroloh]. *Naukovi zapysky Instytutu movoznavstva AN URSS*, 6 (in Ukrainian).

Horbach, O. (1998). *Shliakh zi Skhodu na Zakhid: spohady*. Lviv (in Ukrainian).

Horbach, A.-H., Yedlinska, U., & Chikalo, M. (EB). (2003). *Zhyttia – ne prosto isnuvannia. Lystuvannia Oleksy Horbacha (1946–1996)*. Lviv (in Ukrainian).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv (LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv), f. 294 (Horbachi) (in Ukrainian).

Hrunskyi, M. (1927). Zavdannia naukovykh pidruchnykiv istorii ukrainskoi movy (Z pryvodu novykh pidruchnykiv prof. P. Buzuka & prof. Ye. Tymchenka). In A. Krymskyi (Ed.), *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk*, 15. Kyiv, 260–270 (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2023a). Slovyk XVI – pershoi polovyny XVII st.: shcho pereduvalo yoho poiavi za roky diialnosti NTSh. *Movoznavcha komisiia NTSh. Z istorii liudei ta idei*. Lviv, 149–160 (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2023b). Ivan Ohiienko i stvorennia istorychnoho slovnyka ukrainskoi movy. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii istorychna ta filolohichna: naukovyi zbirnyk*, 20. Kamianets-Podilskyi, 52–58 (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2023c). Ahatanhel Krymskyi i stvorennia istorychnoho slovnyka ukrainskoi movy. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho*

universytetu imeni M. Kotsiubynskoho. Serii: Filolohiia (movoznavstvo), 37, 64–80 (in Ukrainian).

Tymchenko Yevhen. (1980). In V. Kubiiovych (Ed.), *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna* (T. 9: Tymofieiev Valentyn – Khmelnytskyi Bohdan). Paryzh; Niu-Iork, 3208 (in Ukrainian).

Iedlinska, U. (1996). Yevhen Tymchenko – chlen Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 17–25 (in Ukrainian).

Zhelezniak, M. H., & Ishchenko, O. I. (2022). Syntaksychna spadshchyna Ye. Tymchenka. In M. I. Zhelezniak (Head of the EB), *Vidminky imennykiv ukrainskoi movy: studii Yevhena Tymchenka 1913–1928 rokiv*. Kyiv (in Ukrainian).

Zakharkin, S. (1998). Lystuvannia Panteleimona Kulisha z Yevhenom Tymchenkom (1866–1948). *Kyivska starovyna*, 4(322), 94–107 (in Ukrainian).

Krymskyi, A. (Ed.). (1924). Zvidomlennia Viddilu za 1923 rik. *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk*, 4. Kyiv, 294 (in Ukrainian).

Kotsiubynska, M. (2009). Ukrainskyi epistoliarii – dolia i znachennia. *Lysty i liudy. Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist*, 18–19 (in Ukrainian).

Krymskyi, A. (1919). Otsinka naukovykh prats prof. Ye. Tymchenka. *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Ukrainskoi Akademii Nauk*, 1. Kyiv, LCII–LCIII (in Ukrainian).

Krymskyi, A. (1928). Shcho зроблено na Ukraini v tsaryni istoriko-filolohichnykh nauk za desiatylittia 1917–1927 rr.? *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk*, 16. Kyiv, 265 (in Ukrainian).

Kuzelia, Z. (1962). Istorychnyi rozvytok i suchasnyi stan ukrainskoho slovnytstva. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka* (T. 169: Zbirnyk na poshanu Zenona Kuzeli). Paryzh; Niu-Iork; Miunkhen; Toronto; Sidnei, 217–235 (in Ukrainian).

Nimchuk, V. (1996). Ye. Tymchenko – osnovopolozhnyk ukrainskoi naukovoï istorychnoi leksykohrafiï. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 26–40 (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (1930). Istorychnyi slovnyk ukrainskoi movy (Slovo do Ukrainskoi Akademii Nauk u Kyivi). *Dilo*, 211, 3; 213, 4. <https://libraria.ua/issues/192/22252> (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (1933). Istorychnyi slovnyk ukrainskoi movy za redaktsiieiu prof. Ye. Tymchenka. *Ridna mova*, 10, 321–322 (in Ukrainian).

Svashenko, A. (1996). Znachennia «Istorychnoho slovnyka ukrainskoho yazyka» dlia doslidzhennia etymolohii ukrainskykh ta biloruskykh antroponimiv. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 115–122 (in Ukrainian).

Sus, I. (2015). Naukova, literaturna ta hromadska diialnist Anny-Hali Horbach (za materialamy lystuvannia z osobystoho arkhivu Horbachiv viddilu rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka). *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 7, 551–561 (in Ukrainian).

Tymchenko, Ye. (1917). *Ukrainska hramatyka*. 2nd ed. Kyiv: Drukarnia Universytetu sv. Volodymyra Akts. T-va dpuk. i vydavn. dila H. T. Kopchak-Hovytskoho (in Ukrainian).

Tymchenko, Ye. (1918). *Ukrainska hramatyka (dlia III i IV klasy shkil serednikh)*. Kyiv: Drukarnia T-va «Krynytsia» (in Ukrainian).

Tymchenko, Ye. (1923). Zapyska dyrektora Postiinoi Komisii dlia skladannia istorichnoho slovnyka ukrainskoi movy. *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk* (Kn. 2–3: (1920–1922)). Kyiv (in Ukrainian).

Chepiha, I. (1996). Tvory Ioanykiia Haliatovskoho yak dzherelo «Istorychnoho slovnyka ukrainskoho yazyka». *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 41–46 (in Ukrainian).

Sherekh, Yu. (1954). *Vsevolod Hantsov. Olena Kurylo*. Vinnipeg (in Ukrainian).

Hanna DYDYK-MEUSH

Doctor of Philological Sciences

Senior Research Fellow of the Department of Ukraine Language

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

Professor of the Department of Philology

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>

e-mail: hannadydyk@ukr.net

HOW LINGUISTIC AND HISTORICAL MEMORY WAS PRESERVED: RATIO AND EMOTION IN THE CORRESPONDENCE OF LINGUISTS- MEMBERS OF THE SSS UNDER THE SOVIET REGIME

The significance of historical lexicography for the preservation of national identity, historical and linguistic memory, in particular the role of Ukrainian historical lexicography of the 20th century in this process is characterized. Ukrainian linguists worked under the total pressure of the Soviet repressive system. It is demonstrated by the example of activities of the greatest linguist-lexicographer of the first half of the 20th century – Professor Eugene Tymchenko (1866–1948), a full member of the SSS, editor of the unique «Historical dictionary of the Ukrainian language», as well as an outstanding grammarian, author of a number of unique works on the case system of the Ukrainian language. Professor Eugene Tymchenko was repressed, served his exile and returned to Kyiv a few years before his death.

It is deduced how Eugene Tymchenko's work was continued by Professor Oleksa Gorbach (1918–1997), a well-known linguist on the emigration, full member of the SSS, who was able to avoid the direct terror of the Soviet system and worked in Germany for a long time. At his own expense, he republished a number of the unique Ukrainian grammars published before 1930^s, as well as valuable lexicographic works. Thus, in the last quarter of the 20th century, through the efforts of O. Gorbach, the «Historical dictionary of the Ukrainian language», edited by E. Tymchenko and published in 1930–1932 during the professor's lifetime, returned to Ukrainian linguists, but was later banned, and the text with following letters was destroyed.

The relationship between generations of Ukrainian linguists of the XX century is revealed on the basis of Oleksa Gorbach's correspondence with a wide range of scientists-humanitarians outside Ukraine, mostly full members of the SSS, and with many scientists who lived in Soviet Ukraine and, despite the totalitarian system of government, developed Ukrainian science and preserved the traditions and memory of their predecessors.

Key words: text, dictionary, historical lexicography, correspondence, Shevchenko Scientific Society, Eugene Tymchenko, Oleksa Gorbach, Soviet regime.

*Стаття: надійшла до редакції 27.08.2025
прийнята до друку 30.09.2025*